

Dariusz KASPRZAK OFMCap
(Kraków, PAT)

HISTORIA METROPOLII I ANTYCZNEGO RYTU RAWEŃSKIEGO (IV-IX WIEK)

Na przełomie IV i V wieku zaczął rozwijać się w Kościele katolickim fenomen liturgii lokalnych. W ich kształtowaniu istotną rolę, obok pierwszoplanowej rzeczywistości wiary, odegrało niewątpliwie lokalne środowisko kościelne. Pojawienie się partykularnego rytu liturgicznego w danym Kościele było znakiem osiągnięcia przezeń dojrzałości, gdyż gromadząca się w nim wspólnota kościelna okazywała się na tyle doświadczona, aby celebrować jedną wiarę katolicką i apostołską, we własny sposób¹. Niektóre z tych antycznych liturgii chrześcijańskich nie istniały długo, gdyż zaraz po wstępnym ukształtowaniu ulegały zanikowi. Inne natomiast po przejściu przygotowawczych faz, charakterystycznych dla kształtowania się liturgii chrześcijańskich, czyli po okresie gestów i po okresie tzw. kreatywności, zmierzały ku kodyfikacji liturgicznej². Przedmiotem analizy uczyniono w niniejszym artykule starożytny Kościół Rawenny (IV-IX wiek). Wstępne zagadnienia obejmują opis kształtowania się liturgii partykularnej tego Kościoła, zaś zasadnicza część jest poświęcona określeniu najważniejszych cech antycznego rytu raweńskiego do 1. poł. V wieku.

I. HISTORIA KOŚCIELNEJ METROPOLII RAWENNY (IV-VIII WIEK)

Początki chrześcijaństwa w Rawennie (szczególnie w rejonie portu rzymskiego *Classe*) datuje się na przełom II i III wieku. Do dziś przetrwało niewiele pewnych informacji na temat pierwszego biskupa miasta – św. Apolinarego męczennika. Istnieje natomiast katalog pierwszych biskupów Rawenny – od Apolinarego do Sewera, uczestnika synodu w Sardyce (343)³. Kościelne znaczenie Rawenny wzrosło, kiedy w 402 r. cesarz Honoriusz przeniósł tu z Me-

¹ Por. C. Maggioni, *Le antiche liturgie italiane non romane*, „Rivista Liturgica” 80 (1993) 464.

² Por. J. Pinel, *Liturgie locali antiche (origine e sviluppo)*, w: *Nuovo dizionario di Liturgia*, red. D. Sartore – A.M. Triacca, Roma 1984², 777.

³ Por. G. Cuscito – A. Di Berardino, *Ravenna: I. Città e archeologia. II. Concili*, DPAC II 2969-2973.

diolanu stolicę cesarską *Imperium Romanum pars Occidentis*. W V wieku Kościół katolicki w Italii, wzorując się na podziale administracyjnym cesarstwa, utworzył dwie metropolie kościelne: dla *Italia suburbicaria* był to Rzym, dla *Italia annonaria* do 402 r. – Mediolan, a potem Akwileja/Grado⁴. W prowincji *Flaminia* na początku V wieku administracyjne zawłości systemu państwowego odzwierciedlały się w kościelnym podziale regionu *VIII Flaminia ed Aemilia*. Do prowincji kościelnej *Flaminia* przynależały kościoły *Ariminum* (Rimini), *Ficuclae* (Cervia), *Caesena* (Cesena), *Forum Popilii* (Forlimpopoli) oraz *Ravenna*, które podlegały bezpośrednio administracji papieskiej⁵. Natomiast kościelnej jurysdykcji biskupstwa Mediolanu były podległe kościoły *Aemilii*: *Forum Livii* (Forli), *Faventia* (Faenza), *Forum Cornelii* (Imola), *Claterna*, *Claterna* (Quaderna?), *Bononia* (Bologna), *Mutina* (Modena), *Regium Lepidum* (Reggio d'Emilia), *Colonia Iulia Augusta Parmensis* (Parma), *Brixellum* (Brescello), *Vicohabentia* (Voghenza), *Placenta* (Piacenza), Montefeltro i Comacchio⁶. Podległość kościołów prowincji *Flaminia et Aemilia* określonej jurysdykcji kościelnej była w V w. tylko nominalna, gdyż np. św. Piotr Chryzolog, będąc metropolitą Rawenny, działał także na terenie *Aemilia*⁷.

Św. Piotr Chryzolog był prawdopodobnie pierwszym znanym metropolitą Rawenny (wybór na biskupa pomiędzy 425 a 430 – †450), który używał władzy metropolity i cieszył się akceptacją zarówno ze strony papieża, jak i ówczesnego cesarza Zachodu⁸. O znaczeniu biskupstwa Rawenny w 1. poł. V wieku świadczy też fakt, że do Piotra Chryzologa, jako biskupa cesarskiej Rawenny, odniósł się w 449 r. w liście mnich Eutyches, potępiony wcześniej przez lokalny synod w Konstantynopolu. List Eutychesa do Chryzologa niestety zaginął, lecz zachowała się odpowiedź Piotra Chryzologa adresowana do Eutychesa⁹. Władza metropolitalna, jaką posiadał św. Piotr Chryzolog nie była pełna, a Rawenna nie stała się w V wieku metropolią kościelną we właściwym tego słowa znaczeniu. Biskup Rawenny był bowiem zobowiązany do udziału w synodach lokalnych, więc stale musiał być w kontakcie z metropolią rzymską. Chryzolog

⁴ Por. J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire Romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958, 384-386; G. Bardy, *Il papato da S. Inocenzo a s. Leone Magno*, w: *Storia della Chiesa, IV. Dalla morte di Teodosio all'avvento di s. Gregorio Magno*, ed. P. De Labriolle – G. Bardy – L. Bréhier – G. De Plinval, Torino 1995³, 303.

⁵ Por. F. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia. Dalle origini al principato del secolo VII (an. 604)*, II, Faenza 1927, 705-766; R. Lizzi, *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica: l'Italia annonaria nel IV-V secolo d. C.*, Como 1989.

⁶ Por. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia*, s. 767-819.

⁷ Więcej na temat władzy biskupiej św. Piotra Chryzologa oraz kwestii związanych z ówczesną kościelną metropolią Rawenny por. D. Kasprzak, *Duszpasterze V wieku. Studium porównawcze myśli pasterskiej św. Piotra Chryzologa i Salviana z Marsylii*, Kraków 2008, 45-47 i 56-61.

⁸ Por. R. Benericetti, *Il Cristo nei sermoni di S. Pier Crisologo*, Cesena 1995, 58-60.

⁹ Por. *Epistola Petri episcopi Ravennensis ad Eutychem presbyterum scripta*, PL 52, 71AD lub PL 54, 739-741 lub ACO II 3, 1, s. 6-7.

wyświęcał sufraganów i administrował powierzoną mu jednostką kościelną, ale zawsze w jedności z biskupem Rzymu. Poza tym archidiecezja Rawenny była małą jednostką kościelną, obejmującą swym zasięgiem obszar najwyżej do dziesięciu diecezji, co nie zapewniało Chryzologowi jako metropoliecie rozległej władzy kościelnej¹⁰.

Natomiast pierwszym biskupem Rawenny, który miał tytuł arcybiskupa, był w poł. VI wieku abp Maksymin (546-557)¹¹. Pod rządami egzarchatu bizantyjskiego Kościół Rawenny na krótko uzyskał swoistą niezależność od Kościoła Rzymu: w 666 r. cesarz bizantyjski Konstans II (641-668) uznał arcybiskupstwo Rawenny za autokefalię niezależną od władzy bpa Rzymu¹², a bpa Maurusa (ok. 644-671) za patriarchę Rawenny¹³.

Zamiarem *basileusa* Konstansa II było ustanowienie w Rawennie rodzaju autokefalicznego patriarchatu, niezależnego od władzy papieskiej, który stanowiłby italski odpowiednik patriarchatu konstantynopolańskiego: dlatego to nie papież miał konsekrować arcybiskupów Rawenny, lecz patriarcha Konstantynopola, a palusz arcybiskupi miał pochodzić z Konstantynopola. Po śmierci abpa Maurusa († 671) schizma raweńska trwała jednak krótko, gdyż już kolejny

¹⁰ Por. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia*, s. 750.

¹¹ Por. F.W. Deichmann, *I titoli dei vescovi ravennati da Ecclesia a Massimiano*, „Studi Romagnoli” 3 (1952) 63-67.

¹² Por. Agnelli *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis* 110, ed. O. Holder-Egger, MGHScript Lang. 1, 3, s. 349: „Maurus XXXVIII. Iste fortis fuit viribus; diaconus huius ecclesiae fuit et yconomos et abba monasterio sancti Bartolomei extitit, ubi nunc, uti conspicitis, ego sum, Deo favente, ex dimissione Sergii diaconi, patruelisi mei. Hic praedictus, ut dixi, pontifex multas vexationes cum Romano pontifice habuit, multa certamina, multas turbines, multas altercationes. Multis vicibus Constantinopolim attigit, ut ecclesiam suam ab iugo vel conditione Romanorum everteret. Factumque est ita, et subtracta est Ravennatis ecclesia, ne unquam deinceps pontificis Romanae sedis ad consecrationis Romam iret futurus pastor Ravennensis ecclesia, seu nec illum regimen super se haberet, neque sub illius Romani pontificis ditione foret aliquando, sed hic consecrasset suum electum a tribus suis episcopis, palliumque ex imperatore Constantinopolitano deferebat”; zob. także tzw. *Privilegium Constantini, Eraclii imperatorum ad Maurum archiepiscopum Ravennatem*, tamże s. 8, 350-351.

¹³ Tezę o apostolskości biskupstwa Rawenny ówczesny bp Maurus udowodnił na podstawie legendarnej *Passio Sancti Apollinarii*, wg której św. Apolinary, tajemniczy pierwszy biskup miasta, miał być bezpośrednim uczniem św. Piotra Apostoła. Kwestia historyczności św. Apolinarego do dziś nie jest rozstrzygnięta i rodzi wątpliwości. Ostatnia kościelna *recognitio* jego domniemanych relikwii nie wykazała z pewnością ich autentyczności i wpłynęła np. na decyzję kościoła Triestu, który usunął z diecezjalnego kalendarza liturgicznego tzw. wspomnienie własne o św. Apolinarym i przeniósł je do wspomnień ogólnych o tzw. protomęczennikach diecezji, por. Diocesi di Trieste, *Protomartiri della Chiesa Tergestina. Martiri triestini per i quali si è scelto l'inserimento nel calendario diocesano senza una memoria propria. Protomartiri della Chiesa Tergestina* (santi: Apollinare, Zenone, Giustina, Primo, Marco, Giasone e Celiano). Memoria: 7 giugno): http://www.webdiocesi.chiesacattolica.it/pls/ccci_dioc_new/V3_S2EW_CONSULTAZIONE.mostra_pagina?id_pagina=20372. Więcej na ten temat zob. G. Cuscito, *Ravenna, DPAC II 2972*; R. Budriesi, *Le origini del cristianesimo a Ravenna*, Ravenna 1970; G. Zattoni, *Il valore storico della 'Passio' di s. Apollinare e la fondazione dell'episcopato a Ravenna e in Romagna*, Ravenna 1975².

abp Rawenny, Reparatus (ok. 671-677), prawdopodobnie pojednał się z papieżem Donusem (676-678), jeśli wierzyć dosyć niepewnym zapiskom z *Liber Pontificalis* Agnellusa z Rawenny. Ugoda między biskupstwem Rawenny a papieżem została definitywnie potwierdzona dopiero za episkopatu bpa Teodora (ok. 677-691), który podporządkował się władzy kolejnych papieży Agatona (ok. 677-681) i Leona II (682-683)¹⁴.

Efektom tego pojednania było konsekrowanie przez papieża Sergiusza I (687-701) następnego arcybiskupa Rawenny – Damiana (ok. 692-709) w 692 r. w Rzymie. Nie doszedł zatem do skutku bizantyjski zamiar utworzenia w Italii autokefalicznego patriarchatu katolickiego w Rawennie, niezależnego od papieża, za to podporządkowanego władzy cesarskiej¹⁵. Od 754/755 r., wraz z włączeniem terytorium Emilii-Romanii do pozostającego pod protekcją Franków Państwa Kościelnego, Rawenna została w pełni podporządkowana papieżowi, zarówno pod względem eklezjalnym, jak i politycznym – w wymiarze świeckim¹⁶.

II. PIERWOTNY RYT RAWEŃSKI (IV-V WIEK)

Starożytne liturgie chrześcijańskie pozostawiły po sobie świadectwa bezpośrednie: księgi liturgiczne, homilie i kalendarze oraz pośrednie: dokumenty historyczne, prawne, archeologiczno-architektoniczne oraz dzieła muzyki i malarstwa¹⁷. Na podstawie wspomnianych źródeł możliwa jest rekonstrukcja danego rytu liturgicznego. Niniejsze opracowanie ogranicza się do charakterystyki najważniejszych elementów liturgii raweńskiej w okresie patrystycznym.

¹⁴ Por. T.S. Brown, *The Church of Ravenna and the imperial administration in the seventh century*, „The English Historical Review” 94 (1979) nr 370, 1-28; tenże, *Byzantine Italy (c. 680 – c. 876)*, w: *The New Cambridge Medieval History II (c. 700 – c. 900)*, red. R. McKitterick, Cambridge 1995, 320-348; N. Christie, *Charlemagne and the renewal of Rome*, w: *Charlemagne. Empire and Society*, red. J. Story, Manchester 2005, 167-182.

¹⁵ Por. D.H. Miller, *The Roman Revolution of the Eighth Century. A Study of the Papal Separation from Byzantium and Alliance with the Franks*, „Medieval Studies” 36 (1974) 79-133; R. Aigrain, *I papi e l'Italia dal 604 al 757*, w: *Storia della Chiesa*, red. A. Fliche – V. Martin, V: *San Gregorio Magno, gli stati barbarici e la conquista araba*, red. L. Bréhier – R. Aigrain, ed. italiana (P. Delogu), Torino 1997³, 535-536.

¹⁶ Por. O. Bertolini, *Il problema delle origini del potere temporale dei papi nei suoi presupposti teoretici iniziali: il concetto di «restituito» nelle prime cessioni territoriali alla Chiesa di Roma (756-757)*, w: *Miscellanea Pio Paschini. Studi di storia ecclesiastica*, I, Roma 1948, 103-171; tenże, *Le prime manifestazioni concrete del potere temporale dei papi nell'esarcato di Ravenna (756-757)*, „Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti” 106 (1947-1948) 280-300; tenże, *Sergio arcivescovo di Ravenna (744-769) e i papi del suo tempo*, „Studi Romagnoli” 1 (1950) 43-88.

¹⁷ Por. C. Vogel, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen-âge*, Spoleto 1981; K. Gamber, *Codices liturgici latini antiquiores*, I-II, Freiburg 1986²; *Codices liturgici latini antiquiores – Supplementum*, ed. B. Baroffio – F. dell'Oro – A. Hänggi – J. Janini – A.M. Triacca, Freiburg 1988.

Jako bazę źródłową dla odtworzenia starożytnej liturgii Rawenny wykorzystano tu przede wszystkim homilie św. Piotra Chryzologa (380-450)¹⁸.

1. Porządek liturgiczny w kościele Rawenny IV-V wieku. Antyczny Kościół Rawenny w IV i V wieku gromadził się na Eucharystię, która była celebrowana raz w tygodniu, w niedzielę. Mszę odprawiano albo w sobotę wieczorem (Wigilia uroczystości Zmartwychwstania Pańskiego)¹⁹, albo w niedzielę rano (Uroczystość Zmartwychwstania Pańskiego)²⁰. W niektórych *Sermones* Chryzologa można napotkać przysłówek *cotidie* w odniesieniu do Eucharystii, jednak, jak udowodniły studia G. Lucchesiego²¹ i F. Sottocornoli²², określano nim w IV i V wieku także chrzest, czyli sakrament udzielany z pewnością jednokrotnie. Zatem biskup Rawenny chciał, stosując go do Eucharystii, wskazać na ciągłość i periodiczność jej sprawowania, a nie na jej codzienną celebrację²³.

Liturgię Słowa w Kościele Rawenny w V wieku rozpoczynała lekcja z Nowego Testamentu. Nigdy natomiast nie czytano lekcji biblijnej ze Starego Testamentu. Później był wykonywany psalm responsoryjny, po którym następowała lektura Ewangelii oraz homilia biskupa²⁴. Homilie takie stanowiły

¹⁸ *Sancti Petri Chrysologi Sermonum collectio a Felice episcopo parata, sermonibus extravaganantibus adiectis*, ed. A. Olivar, CCL 24 (*Sermones* 1-62bis), CCL 24A (*Sermones* 63-124), CCL 24B (*Sermones* 125-179), Turnhout 1975, 1981 i 1982; tekst edycji zamieszczonej w CCL praktycznie integralnie przepisuje edycja OSPC (*Opere di san Pietro Crisologo*), vol. 1-3, ed. A. Olivar (textus latinus), G. Banterle (traduzione ital.), R. Benericetti (introduzione, bibliografia e note), G. Biffi – G. Scimè (revisione della traduzione), C. Truzzi (introduzione, traduzione e note: *Lettera a Eutiche*), Milano – Roma 1996-1997.

¹⁹ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 132, 4, CCL 24B, 812 lub OSPC 3, 56; *Sermo* 21, 5b-6; CCL 24, 125-127 lub OSPC 1, 174 i 176.

²⁰ Por. tenże, *Sermo* 39, 5, CCL 24, 223 lub OSPC 1, 280; *Sermo* 43, 4-5, CCL 24, 244-245 lub OSPC 1, 304 i 306.

²¹ Por. G. Lucchesi, *Nuove note agiografiche*, Faenza 1943, 105-109.

²² Por. F. Sottocornola, *L'anno liturgico nei sermoni di Pietro Crisologo. Ricerca storico-critica sulla liturgia di Ravenna antica*, Cesena 1973, 144-149.

²³ Por. J. Lemarié, *La liturgie de Ravenne au temps de Pierre Chrysologue et l'ancienne liturgie d'Aquilée*, „*Antichità Altoadriatiche*” 13 (1978) 358. Jak zauważa J. Lemarié, (tamże, s. 7 i 358), podobne określenie dotyczące celebracji Eucharystii występuje w *Vita Ambrosii* Paulina z Mediolanu (10, 1-2, ed. Bastiaensen, *Vita dei Sancti* 3, Firenze 1975, 66 i 292). Jednak także w tym przypadku mielibyśmy do czynienia bardziej ze swoistą retoryczno-hagiograficzną emfazą, niż z rzeczywistym dowodem na codzienną celebrację eucharystyczną w Kościele mediolańskim IV wieku. Znacząca jest też uwaga na ten temat V. Monachino (*S. Ambrogio e la cura pastorale a Milano nel secolo IV*, Milano 1973, 119): „W czasach Ambrożego w Kościele mediolańskim celebracja Mszy św. o charakterze publicznym zmierzała w kierunku codziennego kultu, nie można jednak jednoznacznie oznajmić, że już miała miejsce”. Zdaniem J. Lemarié (*La liturgie de Ravenne*, s. 7 i 358), powyższe stwierdzenie V. Monachino, dotyczące Eucharystii w Kościele Mediolanu odnosi się w IV i V wieku również do liturgii eucharystycznej, sprawowanej w Kościołach Akwilei i Rawenny.

²⁴ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 44, 2, CCL 24, 246 lub OSPC 1, 308; *Sermo* 63, 1, CCL 24A, 373-374 lub OSPC 2, 10; *Sermo* 115, 1, CCL 24A, 697 lub OSPC 2, 362; *Sermo* 116, 1, CCL 24A, 704 lub OSPC 2, 368; *Sermo* 120, 9, CCL 24A, 725 lub OSPC 2, 396.

klasyczne *Sermones*: dotyczyły czytanych wcześniej fragmentów biblijnych, zawierały odniesienia do oficjalnego nauczania Kościoła oraz wskazywały na możliwości zastosowania w życiu wiernych. Trzeba zaznaczyć, że Chryzolog mówił krótko, przeciętny czas jego homilii wynosił kwadrans²⁵. Jest mało prawdopodobne, aby przed procesją z darami praktykowano w liturgii raweńskiej jakąś formę modlitwy wiernych (*oratio fidelium*)²⁶. Po liturgii Słowa następowała liturgia ofiary – rozpoczynały ją *oblaciones* wiernych²⁷, następnie odbywała się wielka modlitwa konsekracyjna i Komunia św. wiernych. Kazania Chryzologa poświadczają wprowadzenie do schematu liturgii eucharystycznej modlitw *Sanctus*²⁸ oraz Ojciec nasz²⁹.

2. Okres paschalny. a. Okres Wielkiego Postu. W Kościele Rawnym w V wieku okres liturgiczny Wielkiego Postu trwał sześć tygodni, co, jeśli chodzi o sposób przeżywania tego okresu liturgicznego, upodabniało ten Kościół do Kościoła Rzymu (zbieżności dotyczyły doboru lektur mszalnych oraz czasu trwania: 6 tygodni – w V wieku Rzym nie znał jeszcze tzw. *Quinquagesima*)³⁰ i Kościoła Mediolanu (podobieństwa w zakresie doboru lektur mszalnych oraz czasu trwania – 6 tygodni, bez dodatkowej abstynencji od pokarmów)³¹, zaś oddalało od rytu konstantynopolińskiego (obchód liturgiczny Wielkiego Postu trwał w Bizancjum 7 tygodni, był poprzedzony dwoma tygodniami abstynencji od mięsa, a później także od wyrobów mlecznych)³².

²⁵ Więcej na ten temat zob. D. Kasprzak, *Egzegetyczno-katechetyczne zastosowanie Biblii w homiliach św. Piotra Chryzologa*, w: *Biblia w kulturze świata*, red. T. Jelonek, Kraków 2008, 137-158.

²⁶ Por. Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 358-359.

²⁷ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 103, 6-7, CCL 24A, 643-645 lub OSPC 2, 296; zob. Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 359.

²⁸ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 170, 1, CCL 24B, 1040 lub OSPC 3, 278; zob. Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 11 i 359-360.

²⁹ Por. Petrus Chrysologus, *Sermones* 67-72, CCL 24A, 402-435 lub OSPC 2, 40-78.

³⁰ Por. A. Chavasse, *La préparation de la Pâque à Rome avant le Ve siècle, jeûne et organisation liturgique*, w: *Memorial J. Chainé*, vol. 5, Lyon 1950, 61-80 (zwłaszcza ss. 61-62); tenże, *La structure du Carême et les lectures des Messes quadragésimales dans la liturgie romaine*, MD 31 (1952) 76-119; Sottocornolla, *L'anno liturgico*, s. 350-351; A. Chavasse, *L'organisation stationnale du Carême romain avant le VIIIe siècle. Une organisation pastorale*, RSR 56 (1982) 17-32.

³¹ Por. Sottocornolla, *L'anno liturgico*, s. 350-351; P. Borella, *L'anno liturgico ambrosiano*, w: M. Righetti, *L'anno liturgico nella storia, nella Messa, nell'Ufficio*, Milano 1998³, 527-584, (zwłaszcza ss. 544-546 i 552).

³² Por. Sottocornolla, *L'anno liturgico*, s. 350-351; zob. też C.R. Gregory, *Textkritik des Neuen Testament*, Bd. 1, Lipsiae 1900 (*Synaxàrion* Kościoła Konstantynopola – ss. 343-364, a *Menológion* bizantyjski – ss. 251-261); P.M. Gy, *La question du système des lectures de la liturgie byzantine*, w: *Miscellanea Liturgica in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro*, II, Roma 1967, 251-261.

☉ Zestaw tekstów czytań mszalnych, przeznaczonych na pierwszą niedzielę Wielkiego Postu (Mt 4, 1-10), był wspólny dla liturgii rzymskiej, mediolańskiej, akwilejskiej, raweńskiej, gallikańskiej oraz syryjskiej, natomiast różnił się od liturgii konstantynopolińskiej. Dotyczyło to także praktyki czytania na początku Wielkiego Postu lekcji z perykop (Mt 6, 1-4 i Mt 6, 16-20). Liturgia raweńska była zatem rytmem raczej zachodnim niż wschodnim, bliższym Rzymowi niż Mediolanowi (czytanie na początku obchodów Wielkiego Postu perykopy z Łk 15, 11-32 stanowiło wyłącznie cechę liturgii rzymskiej i raweńskiej)³³.

Podobieństwa między rytmem rzymskim i raweńskim uwidaczniają się w V wieku także w zwyczaju dwukrotnego przekazywania katechumenom Symbolu wiary (*traditio symboli*)³⁴ oraz odmawiania modlitwy Ojczy nasz (*traditio orationis dominicae*)³⁵. Zdaniem F. Sottocornoli, taki sposób sprawowania tego obrzędu, obcy zarówno liturgiom wschodnim, jak i liturgii mediolańskiej i gallikańskiej, był znany w Rawennie (*Sermones* Chryzologa stanowią najstarsze świadectwo dwukrotnej *traditio* w 1. poł. V wieku)³⁶ oraz w Rzymie w VI wieku (dokąd został przeniesiony prawdopodobnie z Afryki rzymskiej, gdzie praktykowano go w V wieku – czego świadectwa występują w tekstach św. Augustyna z Hippony)³⁷.

b. Okres paschalny. Paschalna liturgia raweńska z V wieku wykazuje podobieństwa do ówczesnej liturgii rzymskiej sprzed lat 561-574, czyli rzymskiej liturgii przedgregoriańskiej. Świadczy o tym przede wszystkim porządek czytań liturgicznych: perykopa ewangeliczna z wigilii paschalnej: Mt 28, 1-20 w Rawennie, Mt 28, 1-7 w Rzymie, Mt 28, 1-7 w Mediolanie, Mt 28, 1-15 w Akwilei/Grado, Mt 28, 1-20 w Galiach; zaś perykopa ewangeliczna czytana w dzień paschalny: Mt 28, 1-20 w Rawennie (być może fragment tego tekstu był czytany w wigilię paschalną), Mk 16, 1-7 w Rzymie, Jn 20, 11-18 w Mediolanie, Mt 28, 16... w Akwilei/Grado, Łk 24, 1... w Galiach. Porządek czytań z Rawenny, jaki znajdujemy w *Sermones* Chryzologa, odpowiadał pierwotnemu, przedgregoriańskiemu systemowi czytań liturgicznych w kościele rzymskim³⁸. Liturgia Rawenny przewidziana na okres popaschalny była podobna do przedgre-

³³ Por. Sottocornolla, *L'anno liturgico*, s. 353-354.

³⁴ Por. Petrus Chrysologus, *Sermones* 56-62bis, CCL 24, 314-355 lub OSPC 1, 378-428.

³⁵ Por. tenże, *Sermones* 67-72, CCL 24A, 402-439 lub OSPC 2, 40-78.

³⁶ Por. Sottocornolla, *L'anno liturgico*, s. 354.

³⁷ Por. Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 363; T.M. Finn, *It happened one Saturday Night: ritual and conversion in Augustine's North Africa*, „Journal of the American Academy of Religion” 58 (1990) 589-616; M. Righetti, *Storia liturgica*, IV: *I sacramenti. I sacramentali. Indice generale dell'opera*, Milano 1998³, 76-77.

³⁸ Por. Sottocornolla, *L'anno liturgico*, s. 169-175 i 338-347; Chavasse, *La préparation à la Pâque à Rome avant le Ve siècle*, s. 74-75; tenże, *Les plus anciens type du lectionnaire et de l'antiphonaire romain de la Messe. Rapports et date*, RBen 62 (1952) 1-92.

goriańskiej liturgii rzymskiej również ze względu na celebrację tzw. *Pascha annotinum*³⁹ oraz lekturę przypowieści o Dobrym Pasterzu (Jn 10, 11-20)⁴⁰.

3. Okres Bożego Narodzenia-Epifanii. Oryginalność liturgii raweńskiej wynikała niewątpliwie z tego, że stanowiła ona przygotowanie do Bożego Narodzenia i koncentrowała się na lekturze z Łk 1, 5-25⁴¹ i 1, 26-38⁴². Święto to nie było obchodzone w Rawennie ku czci Jana Chrzciciela i Maryi Panny, ale traktowano je jako właściwe przygotowanie do celebracji misterium Wcielenia Boga⁴³. Perykopą ewangeliczną na dzień Bożego Narodzenia, jaką posługiwał się Kościół w Rawennie, był fragment z Łk 2, 1-20⁴⁴, co w V wieku stanowiło rys charakterystyczny także dla pozostałych Kościołów zachodnich⁴⁵. W Rawennie w dniach po uroczystości Bożego Narodzenia czytano Mt 1, 18-25 (Wcielenie Słowa); Mt 2, 13-15 (ucieczka do Egiptu), Mt 2, 16-18 (rzeź niewińniętek), co również mogłoby wskazywać na charakter rzymski (przedgregoriański) liturgii raweńskiej⁴⁶. Liturgia raweńska posługiwała się podczas uroczystości Epifanii przede wszystkim perykopą Mt 2, 1-12 (hołd Magów)⁴⁷, co różni ją od liturgii wschodnich oraz gallikańskiej, upodabnia zaś do antycznej liturgii rzymskiej⁴⁸.

III. ZANIK RYTU RAWEŃSKIEGO IX WIEKU

Pod koniec V wieku liturgia raweńska przestała się rozwijać, gdyż od 493 do 526 r. trwały tu rządy Ostrogotów. Wydaje się, że arianie nie posiadali własnej

³⁹ Por. *Sacramentarium Gelasianum Vetus I*, w: *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae Ordinis Anni Circuli*, ed. L.C. Mohlberg, Roma 1960, n. 504-509, s. 81-82; Petrus Chrysologus, *Sermo* 73, CCL 24A, 447-450 lub OSPC 2, 94-97. *Pascha annotinum* stanowiła rodzaj celebracji z okazji pierwszej rocznicy chrztu, kiedy to biskup wzywał do gorliwości zarówno ochrzczonych w danym roku, jak i w roku poprzednim (*ante*), por. Sottocornola, *L'anno liturgico*, s. 188-190.

⁴⁰ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 40, 2, CCL 24, 227 lub OSPC 2, 284 i 286; Sottocornola, *L'anno liturgico*, s. 348-350.

⁴¹ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 91, CCL 24A, 562-568 lub OSPC 2, 212-216. Tekst kazania św. Piotra Chryzologa wykazuje pewne podobieństwa z kazaniem św. Jana Chryzostoma, *In Genesisin homilia* 5, 1, PG 53, 48. Innym użyciem perykopy Łk 1, 5-25 jest też tekst: Petrus Chrysologus, *Sermo* 87, CCL 24A, 536-540 lub OSPC 2, 184-188.

⁴² Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 92, CCL 24A, 567-572 lub OSPC 2, 218-222; zob. też *Sermo* 141, CCL 24B, 858-861 lub OSPC 23, 104-106.

⁴³ Por. Sottocornola, *L'anno liturgico*, s. 259-273, 366-370; Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 367.

⁴⁴ Por. Sottocornola, *L'anno liturgico*, s. 118-131 i 222-223.

⁴⁵ Por. tamże, s. 356-358.

⁴⁶ Por. tamże, s. 359-361; Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 367.

⁴⁷ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 157, CCL 24B, 976-979 lub OSPC 3, 204-208.

⁴⁸ Por. Sottocornola, *L'anno liturgico*, s. 361-366.

liturgii⁴⁹ i choć popierali formalnie własne formy pobożności⁵⁰, to wspólnota arikańska w Rawennie najprawdopodobniej naśladowała katolicką liturgię zdobytego miasta⁵¹. Po przejściu Rawenny przez wojska bizantyjskie, został na tamym terenie utworzony egzarchat Rawenny (565-751). Znalazło to swoje odzwierciedlenie przede wszystkim w sztuce sakralnej, lecz nawet autokefalia przyznana Kościołowi Rawenny przez władzę cesarską w 2. poł. VII wieku nie zmieniła zasadniczo jego łacińskiego charakteru⁵².

Na krótko opanowali to terytorium Longobardowie (751-755)⁵³, zostali jednak pokonani przez Franków pod wodzą Pepina (dwie wyprawy do Italii w 754 i w 755 roku), który walczył przyczynił się do utworzenia w 756 roku Państwa Kościelnego, obejmującego terytorium dawnego egzarchatu Rawenny, księstwa Rzymu i Pentapolis. Od 756 r. liturgia archidiecezji Rawenny, jak zresztą również pozostałych diecezji Państwa Kościelnego, upodabniała się coraz bardziej do liturgii rzymskiej⁵⁴. Na terenie Państwa kościelnego od momentu jego po-

⁴⁹ Por. F. Cabrol, *Ariens. La liturgie des ariens*, DACL I 2, 2814-2816; M. Meslin, *Les ariens d'Occident (335-430)*, Paris 1967, 380-382 i 398-407.

⁵⁰ H. Wolfram (*Historia Gotów*, tłum. R. Darda-Staab – I. Dębek – K. Berger, Warszawa – Gdańsk 2003, 369) podkreśla, że „*Lex Gothica*, gocko-ariańskie wyznanie i ustroj, doznało w italskim państwie Teodoryka Wielkiego swego największego rozkwitu. Bez swych łacińskich i gockich korzeni jest ono jednak równie niewyobrażalne, jak bez swego przeciwieństwa do katolicko-rzymskiego chrześcijaństwa. Ten dialektyczny stosunek pozwalał na przejście od jednej religii do drugiej. Droga ta nie była wprawdzie ulicą jednokierunkową, korzystali z niej jednak raczej Goci, niż Rzymianie [...]. Teodoryk wyznawał arianizm i działał na jego rzecz bez ostentacji. Owoce jego starań i stworzone przezeń przesłanki do dziś zaliczają się do najpiękniejszych i najcenniejszych osiągnięć europejskiego ducha. Ariańskie baptysterium, dzisiejsze oratorium Sancta Maria in Cosmedin, miało za wzór ortodoksyjny dom chrzcielny San Giovanni *in finte* niedaleko katedry. Natomiast kościół dworski, dziś San Apollinare Nuovo, chyba najokazalsze świadectwo arikańskiego budownictwa sakralnego, jest jedno pokolenie starsze niż katolicki kościół San Apollinare in Classe. Oprócz tego istniały arikańskie kościoły San Andrea dei Goti i świętego Grzegorza, świętej Anastazji, ale także kościół Euzebiusza, którego budowniczym był, według przekazu, niejaki bp Unimund. Po drodze do Classis, gdzie stał arikański kościół Zenona, Goci wybudowali w Cezarei, trzecim mieście Rawenny, kościół poświęcony świętemu Sergiuszowi. We wszystkich trzech miejscach rezydowali arikańscy biskupi”.

⁵¹ F. Sottocornola (*L'anno liturgico*, s. 370-375 i 376-384) zdecydowanie odrzuca tu zupełnie nieudokumentowaną hipotezę A. Baumstarka (*I mosaici di Sant'Apollinare Nuovo e l'antico anno liturgico ravennate*, „*Rassegna Gregoriana*” 9:1910, 33-48) o Rawennie, jako prawdopodobnym centrum syryjskim na Zachodzie.

⁵² Por. A. Jacob – J.M. Martin, *Kościół grecki w Italii (650-1050)*, w: *Historia chrześcijaństwa*, red. G. Dagron – P. Riché – A. Vauchez, IV: *Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, tłum. zbiorowe, Warszawa 1999, 298-299.

⁵³ Por. O. Bertolini, *Le chiese longobarde dopo la conversione al cattolicesimo ed i loro rapporti con il papato*, w: *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo*, VII: *Le Chiese nei regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all'800* (Spoleto 7-13 aprile 1959), Spoleto 1960, 455-492.

⁵⁴ Por. G. Montanari, *Culto e liturgia a Ravenna dal IV al IX secolo*, w: *Storia di Ravenna*, vol. II/2: *Dall'età bizantina all'età ottoniana. Ecclesiologia, cultura e arte*, Venezia 1992, 241-281. Jak

wstania (754/756 r.), ryt liturgii rzymskiej stopniowo wypierał pozostałe rytzy zachodnie: akwilejski⁵⁵, raweński oraz kampańsko-benewencki⁵⁶.

W przypadku rozważanej liturgii raweńskiej ostatnimi znanymi dokumentami, które jej dotyczą, są *Rotulus* z Rawenny oraz *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*. *Rotulus* z Rawenny to manuskrypt z końca VII wieku – zawiera on czterdzieści dwie modlitwy, pochodzące najprawdopodobniej z Oficjum Godzin, odnoszące się do czasu przygotowania poprzedzającego obchody uroczystości Bożego Narodzenia. Jest to jedyne źródło faktograficzne, przekazujące wprost eulogię raweńską⁵⁷. Zdaniem S. Benza, wydawcy *Rotulusa*, ten zbiór

zaznacza M. Righetti (*Manuale di storia liturgica*, III: *La Messa. L'Eucaristia – sacrificio e sacramento*, Milano 1998³, 157-159), na terenach zależnych od władzy papieskiej od VI wieku następowała systematyczna romanizacja innych rytów liturgicznych. Decydujący wpływ na romanizację nierzymskich liturgii w kościołach zachodnich wywarło jednak utworzenie Państwa Kościelnego, popieranego przez Franków, którzy na terenach znajdujących się pod ich władzą, zaczęli zdecydowanie promować wyłącznie liturgię rzymską, opartą początkowo na antycznym sakramentarzu gelazjańskim (*Gelasianum vetus*), potem zaś na jego zreformowanej wersji, tzw. sakramentarzu gelazjańskim z VIII wieku (*Gelasianum* z VIII wieku), a od panowania cesarza Karola Wielkiego (800-814) na tzw. sakramentarzu gregoriańskim.

⁵⁵ Por. D. Kasprzak, *Historia patriarchatu i rytu akwilejskiego (IV-VII w.)*, artykuł ukazał się w: *Introito ad altare Dei. Księga pamiątkowa PAT ku czci ks. prof. dra hab. Stefana Koperka*, red. J.D. Szczurek – S. Szczepaniec, Kraków 2008 (15 str. mps).

⁵⁶ Najstarszy przekaz o oryginalnej, nierzymskiej liturgii tego rejonu, znajdujemy u Gennadiusza z Marsylii (*De viribus illustribus* 49, PL 58, 1087). Według niego, pochodzący z Akwitanii, późniejszy kampański biskup i asceta – św. Paulin z Noli (355-431), kiedy przebywał jeszcze w swoich posiadłościach w Hiszpanii, miał ułożyć dla rejonu Noli i Capui własny *Liber sacramentorum*, który częściowo przetrwał w późniejszych księgach liturgicznych kampańsko-benewentyńskich (o samym św. Paulinie z Noli por. D. Kasprzak, *Il pensiero sociale di Paolino da Nola*, „*Studia Laurentiana*” 2 (2002) supl. 1, zwłaszcza s. 61-112). Nawet jeśli nie zachowały się oryginalne, antyczne sakramentarze kampańskie, to jednak posiadamy pewne niewyraźne kopie takich ksiąg, które przynosili ze sobą późniejsi misjonarze anglosaksońscy do Francji i Bawarii, por. K. Gamber, *Codices liturgici latini antiquiores* 1, n. 412; 1, n. 077; 1, nn. 410-459. Dokumenty, jakimi dzisiaj dysponujemy odnośnie lekcjonarzy tego rejonu pochodzą z VI-VII wieku dla rejonu Kampania i z X-XI wieku dla rejonu Benewentu. Najstarsze, zachowane do naszych czasów księgi tego rejonu, przekazane za pośrednictwem kolejnych kopii tych ksiąg, wykonanych przez misjonarzy anglosaksońskich, wskazują na oryginalność rytu liturgicznego kampańsko-benewenckiego. Więcej na temat tego rytu liturgicznego, samych edycji tekstu oraz relatywnych studiów poświęconych rytowi kampańskiemu i benewenckiemu zob. K. Gamber, *Codices liturgici latini antiquiores* 1, ss. 226-258 (edycje i podstawowa bibliografia); B. Baroffio et alii, *Codices liturgici latini antiquiores – Supplementum*, ss. 48-58; A. Chavasse, *Les plus anciens types du lectionnaire et de l'antiphonaire romain de la Messe. Rapports et date*, *RBen* 62 (1952) 74 (lekcjonarze); C. Vogel, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien*, ss. 305-309 (ogólne wprowadzenie w historię rytu kampańsko-benewenckiego); T. Forrest Kelly, *The liturgical Rotulus at Benevento*, w: *Laborare fratres in unum. Festschrift Laszlo Dobszay zum 60 Geburtstag*, red. J. Szendrei – D. Hilley, Hildesheim – Zürich 1995, 167-186 (opis ksiąg liturgicznych z rejonu Benewentu i Kampanii, zawierający różne typologie modlitwy Exultat).

⁵⁷ Tekst *Rotulusa* posiadamy dzisiaj w edycji krytycznej: *Der Rotulus von Ravenna. Nach seiner Herkunft und seiner Bedeutung für die Liturgiegeschichte kritisch untersucht*, ed. S. Benz,

modlitw stanowi kompilację różnych wcześniejszych zbiorów modlitw, pochodzącą z VII wieku z rejonu Rawenny. Materiał *Rotulusa* da się podzielić na trzy homogeniczne grupy tekstów, które stanowiły efekt pięciu wcześniejszych prób zebrania i redakcji tekstu⁵⁸.

Zasadniczy schemat wspomnianych modlitw jest nadal rzymski, lecz pozostawia miejsce na oryginalność lokalnej *lex orandi*, oddającej wyznanie wiary Kościoła Rawenny V wieku, którego treść stanowi Wcielenie Słowa Bożego w łonie Dziewicy Matki oraz Wcielenia jako dzieła Ducha Świętego⁵⁹. Charakterystyczne, że różne modlitwy są skierowane wprost do Chrystusa, co podkreślała Jego boskie prerogatywy⁶⁰. F. Cabrol zakłada, że autorem wszystkich modlitw z *Rotulusa* jest św. Piotr Chryzolog⁶¹, zaś S. Benz, uważa, że Chryzolog jest autorem modlitw, ponumerowanych jako 4, 30, 38, 40/41, 42-2 oraz być może także innych⁶². Jednak A. Olivar zdecydowanie odrzuca autorstwo Chryzologa⁶³. Natomiast R. Benericetti podkreśla, że choć sama kompilacja *Rotulusa* nie pochodzi od Chryzologa, to jednak zarówno forma modlitw jak i ich treść świadczą o łączności z myślą teologiczną Doktora Kościoła z Rawenny⁶⁴.

Innym dokumentem, który zawiera odniesienia do późnej liturgii raweńskiej, jest *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, napisany przez kościelnego historyka, księdza Andreasa Agnellusa (801 – ok. 850)⁶⁵. Jest to późne źródło, powstałe na początku IX wieku, w którym autor zamieścił dane na temat biskupów Rawenny, a skomponowane prawdopodobnie na wzór rzymskiego *Liber Pontificalis*⁶⁶. W owym Pontyfikale z Rawenny znajdują się także wzmian-

Münster (Westfalen) 1967, 5-16 oraz jako tekst opublikowany przy okazji wydania *Sakramentarza z Werony*, tj. *Sacramentarium Veronense*, ed. L.C. Mohlberg, Roma 1978, 173-178.

⁵⁸ Por. *Der Rotulus von Ravenna*, s. 97-106.

⁵⁹ Por. Maggioni, *Le antiche liturgie italiane non romane*, s. 475-476.

⁶⁰ Por. Montanari, *Culto e liturgia a Ravenna*, s. 247-249; badacz ten podkreśla interesujący związek pomiędzy wspomnianą euchologią a dziedzictwem liturgicznym rytu raweńskiego, wyrażonym poprzez połączenie tematyki teologicznej *Christus Victor – Christus Agnus*.

⁶¹ Por. F. Cabrol, *Autor de la liturgie de Ravenna, Saint Pierre Chrysologus et le „Rotulus”*, RBen 23 (1906) 489-500.

⁶² Por. *Der Rotulus von Ravenna*, s. 332.

⁶³ Por. A. Olivar, *Abermals der Rotulus von Ravenna*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 11 (1969) 40-58.

⁶⁴ Por. Benericetti, *Il Cristo nei sermoni*, s. 73-74; podobnie sądzi A. Ward, *Entry-point to the Rotulus of Ravenna*, „Notitiae” 25 (1989) 351-382.

⁶⁵ Por. Agnelli *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, s. 265-391; wersję elektroniczną tego tekstu opracowaną przez R. Kraft – D. Mauskopf Deliyannis zob.: <http://ccat.sas.upenn.edu/jod/agnellus.html>; inne edycje tego tekstu: Agnellus, *Liber Pontificalis sive vitae pontificum Ravennatorum*, ed. L.A. Muratori, Mediolanum 1723 (= PL 106, 477-750, Paris 1864); *Codex Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, ed. A. Testi-Rasponi, Bologna 1924; *The Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis. Critical edition and commentary*, ed. D. Mauskopf Deliyannis, Ann Arbor 1994; Agnellus von Ravenna, *Liber Pontificalis/Bischofsbuch*, ed. C. Nauerth, Freiburg 1996.

⁶⁶ Por. Benericetti, *Il Cristo nei sermoni*, s. 53.

ki o działalności liturgicznej tamtejszego biskupa Maksymina (546-556), o którym wiadomo, że pochodził ze Wschodu i że uporządkował używane w liturgii raweńskiej lekcjonarze (przede wszystkim lekcje liturgiczne z Ewangelii oraz z Dziejów Apostolskich)⁶⁷. W VI wieku liturgia Rawenny utrwaliła własne zwyczaje, co częściowo można zaobserwować do dzisiaj w zdobnictwie wnętrz bazylik raweńskich, natomiast wpływ liturgii bizantyjskiej przejawiał się w celebracji tygodnia liturgicznego poprzedzającego Wielki Post⁶⁸. Liturgia Rawenny w VI-VIII wieku miała nadal charakter przedgregoriańskiej liturgii rzymskiej, lecz na jej rozwój oddziaływały także inne kościoły⁶⁹.

Katolickie biskupstwo Rawenny w IV wieku wypracowało własną liturgię, która rozwinęła się w pełni za czasów episkopatu św. Piotra Chryzologa. Antyczna liturgia Kościoła Rawenny w V wieku zdaje się stanowić pomost łączący katolicką liturgię Wschodu i Zachodu, z preferencją dla przedgregoriańskiej liturgii Rzymu⁷⁰. Konstatacja F. Sottocornoli uznaje rzymski (przedgregoriański) charakter rytu raweńskiego przy zachowaniu całej jego specyfiki i oryginalności, co zdaje się być słuszne nie tylko w odniesieniu do jego liturgii w V wieku, ale także od VI do IX wieku⁷¹. W IX wieku nastąpiła romanizacja liturgii raweńskiej w myśl unifikacyjnych zasad reformy gregoriańskiej.

⁶⁷ Więcej na temat działalności liturgicznej bpa Maksymina z Rawenny zob. K. Gamber, *Codices liturgici latini antiquiores* 1, s. 313-317; A. Chavasse, *L'oeuvre littéraire de Maximien de Ravenne* (546-553), EL 74 (1960) 115-120; K. Gamber, *Das Missale des Bischof Maximian von Ravenna* (†553), EL 80 (1966) 205-210.

⁶⁸ Por. Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 372, por. też s. 30.

⁶⁹ Por. Maggioni, *Liturgie italiche non romane*, s. 476.

⁷⁰ Por. Lemarié, *La liturgie de Ravenne*, s. 371.

⁷¹ F. Sottocornola (*L'anno liturgico*, s. 442) stwierdza: „wydaje się zatem, że należy uznać pełną «rzymskość» liturgii raweńskiej w czasach Piotra Chryzologa, mimo obecności jakiegoś elementu nierzymskiego oraz własnych form celebracji liturgicznej. Nie mamy tu do czynienia z Kościołem lokalnym, który zaadaptował księgi rzymskie i przejął je w całości bez jakichkolwiek wątpliwości (jak często będzie to miało miejsce w przyszłości). Kościół Rawenny rozwinął bowiem własną tradycję liturgiczną, która pozostawała jednak w pełnej zgodności z liturgią Kościoła metropolitalnego, czyli rzymskiego, jednak z zachowaniem odrębności Kościoła lokalnego, będącego także Kościołem granicznym”.

THE HISTORY OF THE METROPOLITAN CHURCH OF RAVENNA
AND ITS ANCIENT LITURGICAL RITE (4th-9th)

(Summary)

This paper focuses on the social environment of the ancient church of Ravenna, which developed its own local liturgy. The paper also characterizes the most important components of the liturgy up to mid 5th century. The Catholic see of Ravenna developed an original liturgy, which flourished during the incumbency of Bishop Peter Chrysologus (380-450). The ancient liturgy of the 5th century Ravenna church appears to have been a bridge, which united the Catholic liturgy of the Christian Orient with the West. The pregregorian Roman liturgy constituted its most prominent component. The pregregorian liturgical rite of Ravenna was conspicuous for its Roman Character, although it had always preserved its original local elements in the 5th as well as in the 6th-9th centuries. In the 9th century the liturgy of Ravenna was Romanized in accordance with the unifying tendencies of the Gregorian reform.